

## بررسی تعامل مدرنیته و فرهنگ بومی ایران در معماری دوران قاجار

### موردکاوی: عمارت جاجرمی ها و عمارت مفخم شهر بجنورد

محسن سنگ برگان<sup>۱</sup>، ابراهیم رایگانی<sup>۲</sup>

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۱

### چکیده

دوران قاجاریه سرآغاز عصر تجدد در ایران است و گرایش به فرنگ و شیوه‌های اروپایی در این دوران بر جنبه‌های مختلف زندگی ایرانیان به خصوص در معماری تأثیر قابل توجهی داشته است. بجنورد به واسطه‌ی موقعیت جغرافیایی، محل آمد و شد نمایندگان کشورهای مختلف اروپایی بوده و در نتیجه تأثیر زیادی از فرهنگ اروپایی و فرنگی را پذیرا بود. در مقاله پیش‌رو به شیوه توصیف تحلیل تاریخی داده‌های حاصل از مطالعات استنادی و میدانی در زمینه تأثیر شیوه‌های فرنگی و سنتی بر بناهای ساخته شده در روزگار قاجاریه مورد واکاوی قرار گرفته است. به این ترتیب دوبنای هم‌دوره به نام بنای عمارت مفخم که به دستور حاکم وقت شهر ساخته شده و بنای عمارت جاجرمی‌ها که به دست یکی از تجار معروف شهر بنا شده، به شیوه مقایسه عناصر و تزئینات مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند. نتیجه آنکه باتوجه به ارتباط وسیع حاکم شهر با دربار و دولت‌های خارجی (به ویژه اروپایی‌ها)؛ تأثیر گرایش به شیوه‌های اروپایی بر بناهای ساخته شده توسط وی؛ هم در تزئینات و هم در طرح کلی مشهود است. در مقابل، بنای هم‌زمان حسینیه جاجرمی‌ها هیچ نشانه‌ای از معماری اروپایی در طرح کلی بنا و در تزئینات ملاحظه نمی‌شود و ساختار کلی بنا برگرفته از معماری ایرانی - اسلامی مناطق مرکزی ایران است که حاکی از تأثیر معماری منطقه زادگاه بانی (شهر گرمسیر جاجرم) بوده است. به این ترتیب تمایل به اروپایی‌گرایی و معماری اروپایی در شهر بجنورد در اواخر دوره قاجار محدود به بناهای احداث شده توسط حاکم شهر و در نتیجه ارتباط وسیع وی با نمایندگان کشورهای اروپایی و دربار بود و این ارتباط علاوه بر نموده‌های معمارانه در منابع نوشتاری این دوره از جمله سفرنامه سیاحان اروپایی و همچنین در سفرنامه‌های ناصرالدین شاه قاجار نیز قابل بازبینی است.

واژگان کلیدی: معماری، مدرن، دوران قاجار، بجنورد.

<sup>۱</sup> - کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه نیشابور ( نویسنده مسئول)

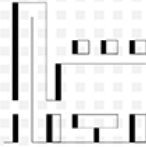
<sup>۲</sup> - استادیار گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی نیشابور

## مقدمه

تغییر و دگرگونی فرهنگی در بعد زمان از ویژگی‌های غیر قابل انکار در میان جوامع در سرزمین‌های مختلف است که انعکاس این تغییرات در آثار به جای مانده قابل رویت می‌باشد. در این میان معماری به عنوان یکی از ماندگارترین آثار فرهنگی به جای مانده از پیشینیان، سهم قابل توجهی در روایتگری تغییرات فرهنگی ادوار مختلف تاریخی را برعهده دارد. ویژگی‌های منحصر به فرد بناهای به جای مانده در نقاط مختلف ایران مؤید این مهم است. دوره قاجار که همزمان با آغاز دوران مدرن در اروپا است، به نوعی دوران گذار جامعه سنتی ایران به سمت مدرنیته در نظر گرفته می‌شود (مهردوی‌نژاد، منصوری مجومرد ۱۳۹۴، ۲۱). در این دوران از یک سو دایر شدن کنسولگری‌ها و سفارت‌خانه‌های دولت‌های اروپایی در ایران و سفرهای متعدد شاهان و درباریان در کنار ایرانیان تحصیلکرده‌ی فرنگ، سبب آشنایی و گرایش به مدرنیته در ایران گردیده است که نمود آن در معماری این دوران قابل مشاهده است (کمالی ۱۳۸۹، ۴۸). در ایران بناهای مختلفی توسط افراد تحصیلکرده در کشورهای اروپایی برای درباریان و اشراف بنا شده است که هرچند دارای برخی از ویژگی‌های معماری سنتی و ایرانی می‌باشند؛ نشانه‌هایی از معماری اروپایی را نیز به همراه داشته‌اند. در کنار این گروه، گروهی دیگر از معماران دوران قاجار با بهره‌گیری از سنن بومی و سنتی بناهای متعددی برای اقشار مختلف اعم از منازل مسکونی ایجاد کردند که به اعتقاد برخی از محققین احداث خانه‌ها نقطه‌ی اوج معماری قاجار است و این دوره را اوج معماری خانه‌ها در پرداختن به فضا می‌دانند (قاسمی‌سیپانی و معماریان ۱۳۸۹، ۹۰). در شهر بجنورد در دوره قاجار بناهایی از هر دو گروه معماران فوق برجای مانده که در پژوهش حاضر به مقایسه ویژگی و تفکر نمود یافته‌ی معمارانه این دو گروه با بررسی بناهای عمارت دارالحکومه مفخم که توسط میرزا مهدی خانشقاقی معروف به ممتحن‌الدوله در سال ۱۲۵۰ خورشیدی انجام گرفت. وی از نخستین معماران ایرانی بود که پس از تحصیلات در مدرسه دارالفنون؛ از دانشکده معماری پاریس فارغ‌التحصیل شده بود. بنای دیگر حسینیه جاجرمی‌ها بود که در اواخر دوران قاجار و توسط غلامرضا بنای یزدی ساخته شده است؛ هدف از این پژوهش بررسی تأثیر معماری اروپایی و سنتی بر ساختار و تزئینات دو بنای ذکر شده می‌باشد. پرسش‌های اصلی این نوشتار چنین مطرح گردیدند: عناصر شاخص معماری اروپایی و سنتی در این دو بنا کدام‌اند؟ تفکرات کارفرمایان این بناها تا چه حد در ساختار و تزئینات بنا نمود کالبدی به خود گرفته است؟ چه تفاوت‌های کالبدی در دو بنای عمارت مفخم و حسینیه جاجرمی‌ها قابل مشاهده است؟

## پیشینه پژوهش

پیرنیا معماری ایرانی را به چندین بخش تقسیم نمود و برای نام‌گذاری هر بخش از اصطلاح "شیوه" بهره گرفت. شیوه‌های "پارسی" و "پارتی" مربوط به روزگار پیش از اسلام بوده و شیوه‌های "خراسانی"، "رازی"، "آذری" و "اصفهانی" دوران اسلامی ایران را پوشش می‌دهند (پیرنیا، ۱۳۶۹). شیوه "اصفهانی" کمی پیشتر از دوره صفویه آغاز گردید و تا اواخر سلطنت محمد شاه قاجار ۱۲۲۷ خورشیدی ادامه یافت. تا پایان دوره محمدشاه، معماری منطبق با سنت بود و معماری متمایل به مدرن یا همان شیوه "تهرانی" که پیرنیا آن را شیوه انحطاط معرفی کرده است (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۲۶۹، قبادیان، ۱۳۸۸: ۱۰۲) و معماران دوره قاجار در ابتدا ادامه دهنده شیوه معماری سنتی بودند لیکن با توجه به تعاملات صورت گرفته با اروپاییان از جمله تحصیل معماران ایرانی در اروپا و سفر مقامات ایرانی و همچنین ورود عناصر جدید مانند خیابان و میدان سبب تغییر شکل در معماری ایرانی و همسو شدن آن با معماری اروپایی شده است (کمالی، ۱۳۸۹: ۸۴). معماری این دوران را می‌توان به دو مقطع زمانی دسته‌بندی کرد؛ دوره اول که از آغاز سلطنت آقا محمدخان در سال ۱۱۶۱ خورشیدی شروع شده و تا پیش از سلطنت ناصرالدین شاه در سال ۱۲۷۵ خورشیدی ادامه پیدا نمود. این بازه زمانی معماری به شیوه "اصفهانی" رشد یافت. دوره دوم با شروع سلطنت ناصرالدین شاه آغاز و تا پایان سلطنت قاجاریه در سال ۱۳۰۴ خورشیدی ادامه



یافت؛ که با توجه به تعاملات شروع شده با غرب، تلفیقی از معماری بومی و معماری غربی است (نظربلند، ۱۳۹۵: ۵۸). با توجه به فاصله اندک زمانی میان دوران معاصر و دوران قاجار و بسامد نسبتاً بالای ابنیه به یادگار مانده از این دوران، بررسی معماری این مقطع تاریخی، موضوع پژوهش بسیاری از محققان فعال در زمینه معماری و باستان‌شناسی بوده است؛ اما قالب پژوهش‌های صورت گرفته یا معرفی بناهای مسکونی و تزئینات به جای مانده از آنها بوده و یا بررسی بناهای سلطنتی از جمله کاخ‌ها و باغ‌ها را در دستور کار خود قرار داده‌اند و کمتر پژوهشی به بررسی مدرنیته در معماری این دوران انجام گرفته است. یکی از معدود پژوهش‌های انجام شده مقاله سجادی و همکاران (۱۳۹۴) در این مقاله به بررسی ۵۰ بنای ساخته شده توسط اساتید مختلف معماری در دوره قاجاریه پرداخته شد. سهم ویژگی‌های سنتی و شاخصه‌های مدرن یا وارداتی در بناهای مختلف با طراحی یک پرسشنامه سنجش شده است. مقاله دیگری که در بخش‌هایی از آن به ویژگی‌های مدرنیته در معماری دوران قاجار پرداخته است توسط شایان و معماردزفولی (۱۳۹۳) با عنوان "بررسی تطبیقی رویکردهای معماری معاصر ایران" به سرانجام رسیده است. این پژوهش به بررسی بناهای سه نسل از معماران معاصر همت گماشته است و در این بررسی آغاز نسل اول معماری معاصر را میانه دوران قاجار عنوان نمود. تحقیق مذکور معماری این نسل را شبه‌مدرنیسم ایرانی معرفی کرده که معماران این نسل همگی تحصیل‌کردگان در دانشگاه‌ها و مدارس عالی اروپا بوده و سعی زیادی در پیاده کردن اهداف و مفاهیم معماری مدرن اروپایی در ایران داشته‌اند. در پژوهش حاضر نگارندگان ضمن بهره‌گیری از پژوهش‌های ذکر شده، تلاش نموده‌اند تا رهیافت نوینی برپایه مقایسه در جریان سنت و مدرنیته را در نمودهای معمارانه و نگاه عوام و حاکمیت به موضوع مورد بررسی و تحلیل قرار دهند

## روش پژوهش

جهت بررسی پیشینه این دو بنا منابع دست اول شامل سفرنامه‌های به نگارش درآمده و توصیفات ارائه شده از دوران قاجار در خصوص بجنورد و تفکرات کارفرمایان مورد مطالعه قرار گرفته و سبک‌های معماری و ساختمان‌های هم دوره این بناها در ایران و فرانسه مورد مطالعه قرار گرفته و به شیوه توصیفی و تحلیلی و با استفاده از پیمایش عناصر موجود از معماری ایرانی و معماری اروپایی در بخش کارکرد فضاها، نماها، حجم کلی در دو بنا مورد مقایسه قرار گرفته و در نهایت با توجه به میزان وجود عناصر اروپایی و ایرانی در دوبنای فوق میزان تاثیر این دو شیوه معماری در بناها مشخص گردیده که این تاثیر می‌تواند برگرفته از تفکرات کارفرمایان در انتخاب نوع مجریان که در نهایت منجر به ساخت بناهای با این سبک در بجنورد گردیده است.

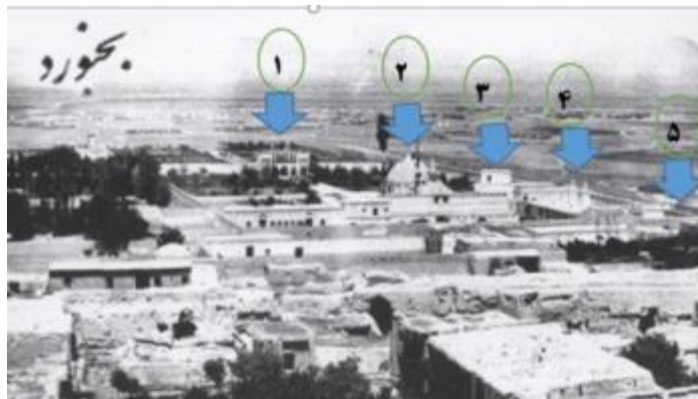
## بجنورد در دورن قاجار

قدیمی‌ترین استقرار در محل فعلی بجنورد موسوم به "چرمقان" بوده است که در کتاب "احسن‌التقاسیم فی معرفه الاقالیم" این شهر به نام چرمقان به همراه "افینقان"، "افراوه" و "ایبورد" از توابع نساء معرفی شده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۳۷). این در حالی است که مؤلف "حدودالعالم" شهرهای چرمگان، سببیکان، "خوجان" و "راوینی" را از شهرکهایی در میان کوه و دشت در حدود نیشابور به شمار آورده است (ستوده، ۱۳۶۲: ۶۰). بر مبنای مطالعات باستان‌شناسی احتمالاً تپه معصوم‌زاده بجنورد بخشی از شهر تاریخی چرمقان بوده است که از قرن اول هجری مسکون بوده و در نتیجه یورش مغول این شهر دچار اضمحلال گردید (صنیع‌الدوله ۱۳۰۱: ۳۵). کلنل بیت در سفرنامه خراسان و سیستان به یک شهر دیگر در شمال شرقی بجنورد اشاره نمود و عنوان کرد که این شهر را "بیزهان" می‌گفتند. شهر مذکور نیز در اثر زلزله‌ای که در اواخر قرن نهم به وقوع پیوست، از میان رفت. شهر فعلی بجنورد در ۱۱۰۰ هجری قمری به دست تولی‌خان از خوانین ایل شادلو بنیانگذاری گردید و ناصرالدین‌شاه در سفرنامه خراسان توصیفات قابل توجهی در خصوص این شهر ارائه نموده است (ناصرالدین شاه، ۱۳۶۱: ۱۲۰). وی جمعیت شهر را حدود ۱۰ هزار نفر برآورد کرده خیابانی که توسط سهام‌الدوله احداث گردیده بود به سوی جنوب تا باغ سهام‌الدوله امتداد داشته و این خیابان را به خیابان "سلطنت‌آباد" تهران تشبیه کرده است (ناصر

الدین شاه، ۱۳۶۱ (۱۱۶)؛ لیکن روایت کلنل بیت کنسول انگلیسی که در سال ۱۸۹۳ از بجنورد بازدید بعمل آورده است قدری متفاوت تر از روایت شاه قاجاری است. وی عنوان کرد: "شهر قدیم بجنورد به دست تولی خان دوم ۲۰۰ سال پیش بنا شده است این شهر در شورش حسن خان سالار در سال ۱۸۴۹ م بکلی ویران گردیده است. دیوارهای شهر و ارگ آن که زمانی رؤسای ایلات در آن سکنی داشتند رو به ویرانی نهاده بود؛ در حال حاضر بجنورد شامل دهکده بزرگ بی در و پیکراست که بازار طولی از میان آن می گذرد که فقط جوابگوی نیازهای محلی باشد و در حدود ۱۰۰۰۰ نفر در آن سکونت داشته‌اند" (بیت، ۱۳۶۴ : ۱۷۸). شهر بجنورد تقریباً به صورت مربع و دارای چهار دروازه بوده، دوازده برج در ضلع شمالی و دوازده برج در ضلع جنوبی؛ ضلع غربی شهر فاقد برج بوده و خندقی باروی شهر را در بر می گرفته است؛ شهر عبارت بوده از یک خیابان وسیع از جنوب به شمال که دارای شش مسجد، چهار دروازه، هفت حمام و یازده محله بوده است (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱ : ۳۰). از مجموعه بناهای قاجاری این شهر که می‌توان آثار آنها را در متون تاریخی و همچنین مطالعات پیمایشی دنبال نمود عمارت مفخم، عمارت آینه‌خانه، حسینیه جاجرمی‌ها، سبزه میدان و مسجد جامع قابل ذکر هستند که در این پژوهش به صورت اختصاصی دو بنا را مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته اند

## معرفی عمارت مفخم

عمارت به همراه آینه‌خانه مفخم دو بنای باقیمانده از مجموعه بناهای حکومتی مفخم می‌باشند که امروزه عمارت به عنوان موزه آثار تاریخی و مردم‌شناسی و آینه‌خانه نیز مکانی برای نگهداری نسخ خطی در نظر گرفته شد. براساس شکلی که توسط عکاس مخصوص ناصرالدین شاه از مجموعه حکومتی سهام‌الدوله تهیه شده و همچنین توصیفات ناصرالدین شاه در سفرنامه خراسان؛ این مجموعه‌ی حکومتی شامل سردرباغ، عمارت حوض‌خانه، برج دیدبانی، عمارت آینه‌خانه و عمارت مفخم بوده که ظاهراً محل سکونت خانواده سهام‌الدوله به شمار می‌رفت. توصیفات این بناها در سفرنامه ناصرالدین شاه (ناصرالدین شاه، ۱۳۶۱ : ۱۲۰) همچنین در سفرنامه کلنل بیت به معرفی مجموعه این بناها توسط شخص سهام‌الدوله به کلنل می باشد (بیت، ۱۳۶۴ : ۱۷۹). امروزه از بناهای مجموعه حکومتی دو بنای عمارت مفخم که کنار بیمارستان امام رضا (ع) بجنورد قرار گرفته و مجموعه آینه‌خانه نیز به فاصله یک خیابان در سمت غربی عمارت باقیمانده است (شکل ۱ و ۲).

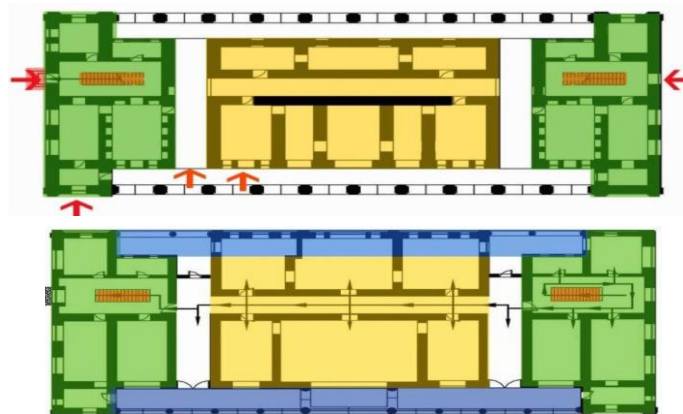


شکل (۱) مجموعه مفخم در دوره ناصرالدین شاه ۱- ورودی باغ ۲- عمارت حوض خانه ۳- برج دیدبانی  
۴- عمارت آینه خانه ۵- عمارت مفخم منبع سایت کافه تاریخ



شکل (۲) بناهای باقیمانده از مجموعه مفخم در دوره ناصرالدین شاه ۱- آینه خانه ۲- عمارت مفخم  
منبع نگارندگان

بنای عمارت مفخم در اوایل دهه ۱۳۰۰ هجری قمری به دستور یارمحمدخان شادلو، به عنوان محل سکونت وی و خانواده‌اش ساخته شده است. پلان ساختمان به صورت متقارن اجرا شده و به شکل یک مستطیل کشیده در جهت شرقی-غربی قابل مشاهده است. جهت بهره‌مندی از نور جنوب، بیشترین بازشوها را در سمت جنوب قرار داده‌اند و در ضلع غربی و شرقی آن کم‌ترین بازشو تعبیه گردید. در این دو ضلع (غربی و شرقی)، ورودی‌های جانبی شده به پلکان ارتباطی باز می‌شود و به طبقه بالا منتهی می‌شود. باتوجه به قرارگیری این ورودی‌ها در گوشه‌ی ساختمان بدون ارتباط طبقه پایین به طبقه بالا، امکان رفت و آمد به درون حیاط وجود داشته است. اتاق‌های طبقه پایین هرکدام دارای بازشوه‌های جداگانه به سمت بیرون بوده و قسمت اصلی ساختمان شامل یک تالار بزرگ است که در طبقه بالا قرار گرفته و دارای یک ورودی بزرگ به سمت ایوان می‌باشد؛ در نمای ساختمان تأکید زیادی به این بخش از ساختمان دیده می‌شود. همچنین مقابل این تالار در ضلع شمالی ساختمان سه اتاق قرار گرفته است که ابعاد آنها از سایر اتاق‌های عمارت بزرگ‌تر بوده چرا که بخشی از ایوان شمالی را نیز در بر گرفته‌اند (شکل ۳).



شکل (۳)، پلان طبقه همکف و اول عمارت مفخم (مأخذ: صنیعی پور

و همکاران، ۱۳۹۶):

قابل توجه‌ترین قسمت نمای ساختمان، وجود قوس‌های مختلف با ابعاد و شکل‌های متفاوت می‌باشد. فرم و اندازه قوس‌ها در نماهای شمالی و جنوبی تقریباً یکسان است. قوس‌های بکار رفته در طبقه پایین بنا، به صورت نیم‌دایره و قوس ناری تیز اجرا شده‌اند. قوس‌های نیم‌دایره هم به عنوان عنصری باربر و هم به عنوان عنصر تزئینی بکار می‌رفته‌اند (زمرشیدی، ۱۳۷۸: ۱۵۴). در گوشه‌های شرقی و غربی طبقه بالا از قوس‌های دسته سبیدی بهره بردند که مشابه این قوس‌ها در نمای شمالی کاخ گلستان (شکل ۴) در دوران قاجار نیز ملاحظه شده بود (همان، ۱۲۱).



شکل (۴)، قوس دسته سبیدی سمت راست؛ کاخ گلستان، زمرشیدی، ۱۳۷۸ سمت چپ؛ عمارت مفخم (نگارندگان)

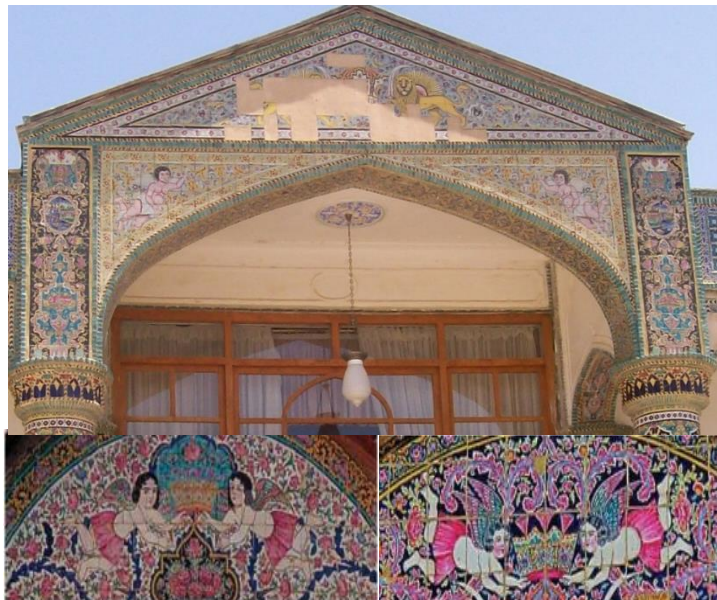


سایر قوس‌های استفاده شده شامل قوس تزئینی در مرکز که جهت تأکید بیشتر بر این قسمت، ابعاد قوس بزرگ‌تر از سایر قوس‌ها اجرا گردید و سایر قوس‌ها شامل قوس تیز معمولی و تیز شاخ‌بزی نیز اجرا شده است. نمونه‌های این گونه قوس در بناهای زیادی در دوره قاجاریه مورد استفاده قرار گرفته‌اند (زمرشیدی، ۱۳۷۸: ۱۸۶).



شکل (۵)، نمای جنوبی عمارت مفخم (مآخذ: نگارندگان).

بخش تزئینات که بیشتر شامل کاشیکاری بود، در نمای جنوبی ساختمان به خصوص در طبقه بالا، به صورت پرکار اجرا گردید. در طبقه پایین، پایه‌ستون‌ها فاقد تزئینات کاشیکاری ملاحظه می‌شوند و در قسمت‌های بالای قوس‌ها نیز فقط طرح‌های هندسی دیده می‌شود. در طبقه بالا علاوه بر استفاده از نقوش هندسی در ستون‌ها از نقش سربازان قاجاری، نقوش فرشتگان بهره گرفتند و در بخش بالای ایوان که شکل خاص مثلثی شکل و همچنین فاصله ستون‌های ورودی را تداعی می‌کند، در دوسوی قسمت‌های بالای قوس، فرشته بالدار به نمایش درآمده‌اند. نمونه مشابه نقش فرشته‌های بالدار در سردر بناهای قاجاری از جمله خانه زینت‌الملک و همچنین نارنجستان قوام شیراز مشاهده گردید. بنظر می‌رسد چنین نقوشی ماهیت اساطیری داشته و اقتباسی از نقوش فرشته‌های بالدار در آثار ساسانی مانند طاق‌بستان بود (پنجه‌باشی و دولاب، ۱۳۹۷: ۱۱۸) (شکل ۶).



شکل (۶)، نقش فرشتگان بالدار؛ تصویر بالا سردر عمارت مفخم (مآخذ: نگارندگان). پایین سمت راست عمارت زینت‌الملک، سمت چپ پایین؛ عمارت نارنجستان (مآخذ: پنجه‌باشی و دولاب، ۱۳۹۷)؛

در بالای شکل فرشتگان بالدار، در ورودی اصلی نقش شیر و خورشید نمایش داده شده است که بخش‌هایی از آن فرو ریخته است (شکل ۷). این نگاره یکی از قدیمی‌ترین نمادهای استفاده شده در هنر و معماری ایرانی است. به گونه‌ای که عیلامیان تندیس‌هایی از شیرها برای نگهبانی معابد خود می‌ساختند (طاهری، ۱۳۹۱: ۸۴). بعدها هخامنشیان نیز این سنت را در ورودی بناها به خدمت گرفتند و این نقوش در تخت‌جمشید به وفور قابل رؤیت است (آفرین، ۱۳۹۷: ۱۲۴). در روزگار اسلامی شکل شیر دارای عملکرد نجومی بود اما در اواخر سلجوقی نقش شیر به عنوان نماد تشیع شناخته می‌شده است و در دوره صفویه با توجه رسمی شدن مذهب تشیع توسط این دودمان، نقش شیر جایگاه ویژه‌ای را در میان آثار درباری به خود اختصاص داد و در فرش‌های صفوی همچنین سکه‌های فلوس این سلسله نقش شیر به فراوانی دیده می‌شود (شاطری، ۱۳۹۵: ۱۶۷). در دوره قاجار نماد شیر و خورشید به نماد دولتی و مقامی تبدیل گردید. اولین نشان و قدیمی‌ترین نشانه که در واپسین جنگ‌های ایران و روس به دستور عباس میرزا ضرب گردیده است؛ مدال شیر و خورشید بوده و سرجان‌ملکم درباره ارزش و اعتبار نشان شیر و خورشید در عصر فتحعلی‌شاه عنوان کرد این نشان به چند نفر از سفرای فرنگستان که با دولت ایران در مقام مصافحات بوده‌اند تقدیم شد، همچنین به صاحب منصبان و سربازانی که در جنگ ایران و روس مردانگی به ظهور رسانده بودند عطا شده بود (ملکم ۱۳۸۰، ۸۲۵؛ بنکدار و کمالوند ۱۳۹۸، ۸۷). این نماد در معماری دوره قاجار معمولاً در سردرها استفاده شده است. نمونه آن سردر عمارت نارنجستان شیراز و همچنین سردر عمارت زینت‌الملک در شیراز می‌باشد (پنجه‌باشی و دولاب ۱۳۹۷، ۱۱۸). نماد شیر و خورشید به نوعی نمایش دهنده دولت قاجار است که در بالاترین و اصلی‌ترین قسمت نمای جنوبی ساختمان استفاده شده است؛ محلی که محور تقارن بنا از آن عبور می‌نمود (شکل ۷). نمای ضلع شمالی عمارت از اهمیت کم‌تری برخوردار بود و شامل تکرار قوس‌های مشابه ضلع جنوبی ساختمان است. این قوس‌ها فاقد کاشیکاری و طرح‌های قابل توجه بود و قسمت کاشیکاری شده فقط شامل بخش‌هایی از قوس‌های طبقه بالا و قسمت‌های فوقانی قوس‌های طبقه پایین را شامل می‌شد (شکل ۵).

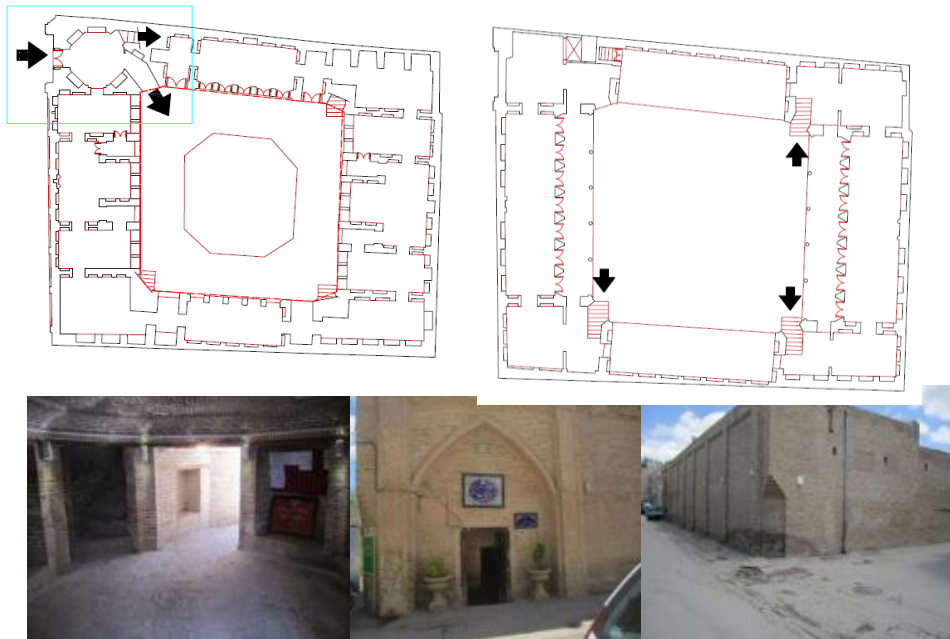


شکل (۷)، نقش شیر و خورشید در عمارت زینت‌الملک سمت چپ (ماخذ: پنجه‌باشی و دولاب، ۱۳۹۷)؛ سمت راست عمارت مفخم (ماخذ: نگارندگان).

## معرفی بنای عمارت جاجرمی‌ها

بر اساس وقف‌نامه به جای مانده، از بنای حسینیه جاجرمی‌ها، ساختمان این اثر در سال ۱۳۲۵ هجری قمری جهت استفاده حسینیه وقف گردیده است ولی با توجه به اینکه ساختمان ابتدا برای سکونت خانواده مالک (حاج اکبر جاجرمی) بنا شده بود و سپس در این سال وقف گردیده است؛ همچنین با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در پلان ساختمان به نظر می‌رسد بنا بیشتر عملکرد مسکونی داشته است. این کاربری احتمال ساخته شدن بنا را پیش از سال ۱۳۲۵ تقویت می‌کند. بنای مذکور توسط "غلامرضا یزدی بنا" از معماران دوران قاجار ساخته شده است (جاجرمی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳-۴) (شکل ۸).

نمای بیرونی ساختمان شباهت قابل توجهی به ساختمان‌های مسکونی در یزد دارد و فاقد هرگونه بازشویی به سمت بیرون می‌باشد. تنها باز شو به سمت بیرون، ورودی ساختمان است که با یک قوس ایرانی به زیبایی تزئین شده است. این ورودی به یک فضای هشت‌ضلعی منتهی می‌شود که هشتی نام دارد (شکل ۸). هشتی رابط بین بنا و فضای شهری بوده است. وجود چنین فضایی در خانه‌ها باعث ایجاد سلسله‌مراتب و محرمیت در ورودی خانه‌ها و حفظ حریم خصوصی افراد ساکن می‌گردد. فضای هشتی به گونه‌ای طراحی شده است که کم‌ترین دید را از داخل کوچه به داخل حیاط خانه را دارد (علی‌محمدی و همکاران ۱۳۹۴: ۱۱۷). یکی از تعالیم اسلامی ایجاد محرمیت و بستن دید نامحرمان است، معمار سنتی نیز با توجه به این اصل اقدام به طراحی مسکن سنتی کرده است و مسکن سنتی محرمیت را خلق فضای جدیدی به نام هشتی در ورودی خانه بر اساس ایجاد حرمت برای ساکنان و واردشوندگان ایجاد می‌کند در این فضا با ایجاد انحراف دید فرد بیرونی از دیدن فضای داخل محروم است و بعد از دعوت صاحبخانه این حریم شکسته می‌شود و فرد برونی به داخل بنا هدایت می‌شود (امین پور و همکاران ۱۳۹۶: ۱۸۰) برگزیده شدن هشت‌ضلعی برای سرای ورودی می‌توانسته دارای مفاهیم عرفانی بوده باشد. در باور اسلامی صورت زمین و عالم محسوس را مربع می‌دانند و در اغلب منابع که شکل انتزاعی زمین و آسمان معرفی شده است؛ همیشه سخن از مربع برای زمین و دایره برای آسمان آمده است (وثوق‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۸۰). فرم مربع برای رسیدن به فرم دایره باید در اولین گام به فرم هشت‌وجهی برسد و در واقع هشت، رمز عبور از عالم برون به عالم درون است که نمونه کاربرد مثال آن انتقال از برون به درون نیز در هشتی تعریف شده که معماران اسلامی در ساخت خانه‌ها که از فضای برون به فضای درون یا خانه می‌رسیده‌اند؛ از هشت‌ضلعی بهره گرفته‌اند (همان، ۱۳۹۵: ۱۸۱-۱۸۴).



شکل (۸)، تصویر سمت چپ بالا پلان طبقه همکف که حرکت سلسله مراتب و دسترسی به داخل از هشتی مشخص شده است تصویر بالا سمت راست پلان طبقه اول دسترسی از حیاط به طبقه اول

تصاویر پایین نمای خارجی، ورودی و هشتی حسینیه جاجرمی ها (مأخذ: نگارندگان).

از هشتی پلکان‌هایی در جهت شمالی و جنوبی به سمت طبقه بالا منتهی می‌شود. علاوه بر این، پلکان‌هایی در گوشه‌های جنوب‌شرقی، جنوب‌غربی و شمال‌غربی نیز برای ارتباط به طبقه بالا تعبیه شده بود. بالای ورودی ضلع جنوب‌غربی، مقرنس کاری زیبایی ایجاد شد (شکل ۹).





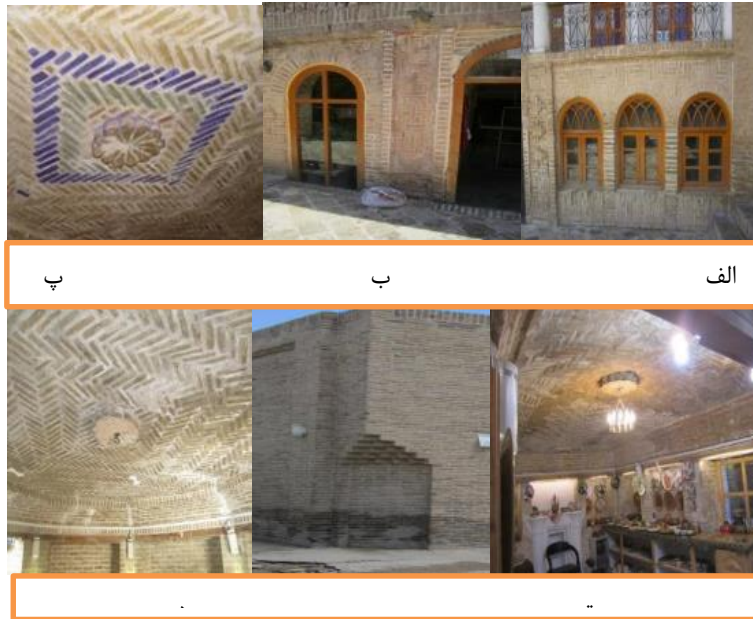
شکل (۹). مقرنس کاری ورودی فضای راه‌پله (مأخذ: نگارندگان).

بعد از عبور از هشتی، وارد فضای حیاط شده که یک حوض هشت‌ضلعی در مرکز آن قرار گرفته است. حیاط مرکزی اصلی‌ترین فضای خانه‌های مناطق نسبتاً خشک به شمار می‌رود. این نوع از فضاهای مسکونی از نظر وضعیت استقرار نوعاً در جهت قبله قرار دارند و فضاها حول حیاط مرکزی سازماندهی شده‌اند. حیاط با حرکات خورشید هماهنگ است (احمدی، ۱۳۹۱: ۲۸). حیاط عملکردهای مختلفی در معماری بومی ایران داشته است که از جمله این عملکردها، ملاحظات اقلیمی بود. حیاط‌های مشجر داخلی با حوض و سطوح گیاهکاری شده‌ی کم‌آب خواه، یکی از مؤثرترین عوامل ایجاد رطوبت در مناطق خشک کویری به شمار می‌رفته است. هرچند فلسفه وجودی حیاط چیزی بیش از ملاحظات اقلیمی بوده و فضای باز مرکزی و ساماندهی بخش‌های مختلف بنا گرداگرد آن صورت می‌گرفته است و ساختمان را از جهان بیرون جدا می‌نمود؛ خانه‌های کویر را درون‌گرا ساخته که این درونگرایی منطبق با باورها، مذهب و شیوه زندگی مردمان ساکن در این مناطق است و در واقع می‌توان گفت مذهب بر شکل پلان سازمان فضایی و جهت خانه اثر ملموسی ایجاد کرده است (همان: ۳۳). احترام به آب در معماری ایرانی که جایگاه آن به نماد حوض شناخته شده است، انعکاسی زیباشناختی خاصی به بناهای ایرانی بخشیده است و حوض در معماری ایرانی کاربری‌هایی چون مخزن آب آشامیدنی و یا شستشو و جایگاه وضو، غسل و همچنین خنک کردن محیط را داشته است. علاوه بر کاربردهای آب اهمیت قابل توجه به آب در جنبه‌های نمادین آن در معماری به شمار می‌رود. این عنصر در روزگار پیش از اسلام از عناصر چهارگانه مقدس بوده است و بعد از اسلام نیز با توجه به تاکید اسلام به پاکی و همچنین جایگاه آن در مذهب تشیع به عنوان یادآوری خاطره شهدای کربلا در معماری ایرانی دارای اهمیت فراوانی است (باوندیان، ۱۳۹۷: ۷۱). در بنای حسینیہ جاجرمی‌ها نیز با توجه به تأکیدات معماری اسلامی در زمینه آب، حوض به صورت هشت‌ضلعی در حیاط تعبیه شد. گرداگرد حوض، اتاق‌ها در دو طبقه شکل گرفته‌اند. اتاق‌ها در طبقه همکف به سمت حیاط مرکزی باز می‌شوند. در ضلع شرقی- غربی در هر طرف ۲ ورودی و سه اطاق سازماندهی گردید. در این ضلع، فضاها به صورت دو طبقه احداث گردیدند که در طبقه بالا اتاق‌ها به ایوان‌ها باز می‌شوند و در هر سه طرف ایوان، اتاق‌هایی بنا شد. معمولاً اتاق وسط بزرگتر و اتاق‌ها به همدیگر راه دارند. در ضلع شمالی- جنوبی، فضاها به صورت یک طبقه ساخته شدند و در هر طرف سه فضای مرتبط با یکدیگر ملاحظه می‌شوند (جاجرمی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳-۴).

## تزئینات ساختمان

تزئینات بخش جدایی ناپذیر معماری ایرانی به شمار می‌روند. تزئینات آجری قدمتی بس طولانی در معماری ایرانی دارد و از روزگار باستان و عصر عیلامی از این عنصر استفاده شده است (آفرین، ۱۳۹۷: ۱۲۰). در دوره قاجار نیز استفاده از آجرکاری در سردر منازل، نماسازی داخلی و خارجی بناها، طاق‌پوش‌ها و نماسازی داخلی برای حیاط‌سازی مورد استفاده بوده است (زمرشیدی و صادقی حبیب‌آباد ۱۳۹۷: ۸ و ۱۱). قالب تزئینات بنای حسینیہ جاجرمی‌ها نیز آجرکاری و گچ کاری بوده است که از آجرکاری در نمای داخلی ساختمان به صورت قوس‌های نیم‌دایره‌ای راسته در بالای پنجره‌ها بهره

جسته‌اند. همچنین آجرکاری به صورت خفته و راسته، رگ‌چین و پاتوپا در سقف راهروها و به صورت رگ‌چین به شیوه آبشاری در جداره بیرونی اتاق‌های طبقه همکف قابل مشاهده است (شکل ۱۰ مثلاً الف-ب-ت). علاوه بر این، نمونه‌هایی از آجرکاری به صورت گل‌اندازی در داخل راهروها وجود دارد (شکل ۱۰ الف-ت-ز). در برخی مکانها از آجرهای رنگی به صورت ارغوانی در سقف استفاده نمودند (شکل ۱۰ پ)؛



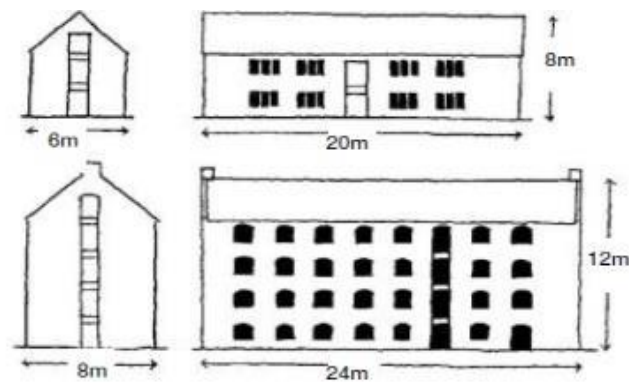
شکل (۱۰). انواع آجرکاری استفاده شده در بنای حسینیه جاجرمی (ماخذ نگارندگان).

ولی در نمای بیرونی ساختمان به استثناء ورودی ساختمان و همچنین آجرکاری دندان‌موشی در گوشه‌های شمالی و جنوبی هیچ‌گونه تزئینات آجرکاری دیده نمی‌شود. (شکل ۱۰ د) گچ‌کاری نیز در این بنا، از جمله روشهای آمودی به شمار می‌رود. حجم استفاده از این نوع تزئینات به مراتب از آجرکاری کمتر است و شامل مقرنس‌کاری ورودی پلکان به طبقه بالا و همچنین سفیدکاری سقف و دیوار ایوان‌ها و رویه ستون‌های چوبی طبقه اول از جمله مکانهایی است که بهره‌گیری از تزئینات گچی را می‌توان رؤیت نمود.

## واکاوی عناصر معماری اروپایی و ایرانی

نشانه‌های توجه به معماری مدرن و یا معماری فرنگی در ساخت عمارت مفخم هم در ساختار کلی بنا و هم در جزئیات بنا قابل مشاهده است. اولین عنصر قابل تأمل در این خصوص، راه دسترسی به بنا است که در روایتی که سیاحان مختلف از محل قرارگیری باغ و عمارت مفخم عنوان کرده‌اند؛ این عمارت در انتهای خیابانی سنگ‌فرش به سبک شهرهای اروپایی قرون ۱۸ و ۱۹ ساخته شده است. ناصرالدین شاه (۱۳۶۱: ۱۱۶). برخلاف تأکید و توجه فراوان معماری ایرانی-اسلامی به درون‌گرایی و محرمیت در فضاهای مسکونی، این عمارت که محل سکونت خانوادگی بوده؛ باوجود بازوهای وسیع در نماها و ورودی‌های مختلف عدم وجود فضای پیش ورودی در ورودی اصلی ساختمان و رعایت نشدن سلسله مراتب فضایی توجه چندانی به درون‌گرایی و حفظ حریم در ساختمان نشده است. از آنجا که بنا درون یک باغ احداث شده، و برابر با ایده احداث باغ‌های ایرانی اسلامی دیوارهای حایل حریم باغ و ساختمان را حفظ کرده و ساختمان و باغ نسبت به بیرون درون‌گرا است (نورانی، ۱۳۸۷) ولی ساختمان نسبت به داخل باغ به صورت غیر درون‌گرا می‌باشد و برای

استفاده از مناظر داخل باغ مانند کوشک های باغ اسلامی با بازشوهای وسیع طراحی شده است ( حمزه نژاد و دیگران ، ۱۳۹۳ : ۶۳ ) . فرم کلی بنا عمارت که به شکل یک مستطیل کشیده به ابعاد ۵۰ در ۲۳ می باشد؛ فرمی است که در معماری مسکونی ایرانی کم تر مورد توجه قرار گرفته است و قالب بناها حول یک یا چند حیاط مرکزی سازمان یافته اند ( شکل شماره ۱۱ ) و برخلاف معماری ایرانی توجه به فرم مستطیل کشیده در معماری اروپایی و فرنگی در قرن ۱۹ م رایج بوده است (Appraisal,2008:71)، که نمونه های بسیار زیادی از این فرم در معماری آن دوران قابل مشاهده است (شکل ۱۲).

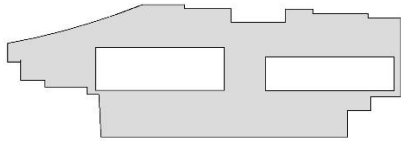
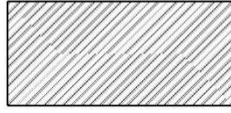


شکل (۱۱)، نمونه معماری مسکونی بناهای کشیده در قرن ۱۹ اروپا (مأخذ: Appraisal,2008).

جدول (۱) برخی از فرم های رایج در بناهای مسکونی ایرانی و مقایسه آنها با عمارت مخمخ و عمارت جاجرمی ها

(مأخذ: نگارندگان).

نام عمارت	حجم	نام عمارت	حجم
خانه رسولیان		بنی طباطبائی	
جاجرمی ها		خانه عرب ها	
خانه مرتاض			

	طباطبایی ها		
	گرامی		مفخم

در کنار فرم کشیده بنا  
تأکید بر ورودی از مواردی

است که می‌تواند برداشت شده از معماری اروپایی بوده باشد که در این بنا نیز تأکید بر ورودی با بزرگ‌نمایی قسمت مربوط به تالار اصلی در ضلع جنوبی مشخص شده است. در این قسمت از یک مثلث بالای ورودی استفاده شده است؛ این مثلث در معماری اروپایی ریشه‌ای یونانی دارد و اصطلاحاً سنتوری نامیده می‌شود. (شکل شماره ۱۳) سنتوری بنا شامل بخش مثلثی شکلی است که در ورودی بناهای مختلف یونانی (معمولاً معابد) بالای ستون‌ها ایجاد می‌شد. یکی از مهم‌ترین این بناها پارتنون در آکروپولیس آتن بوده است؛ این عنصر معمارانه در شیوه‌های مختلف معماری یونانی اعم از یونیک، دوریک و کورنتی با تفاوت‌هایی اجرا می‌شده است (Azad, et al, 2014: 111). انتقال سنتوری و سایر ویژگی‌های معماری یونانی و رومی مربوط به قرن ۱۸ و همزمان با آغاز عصر روشنگری در اروپا بوده است (Walker, 2008: 10). در کنار استفاده از طرح کلی بناها و تزئینات داخلی ساختمان‌های معروف یونانی و رومی از سنتوری در ورودی بناها و همچنین روی پنجره‌ها در بناهای مهمی از اروپا و آمریکا مانند دانشگاه ویرجینیا و ساختمان دادگاه عالی نیویورک استفاده شد که این بخشی از جریان رجعت به روزگار کلاسیک یونان در نظر گرفته می‌شود (Janson & Janson, 1995: 658).

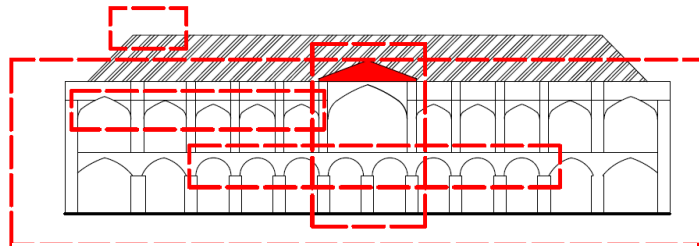
یکی از پرکارترین و تاثیر گذار ترین معماران فرانسوی که طرح‌های نئوکلاسیک آن بسیار مطرح هستند لودکس است که دانشجویان زیادی تحت تاثیر طرح‌های او قرار گرفته‌اند وی استاد آکادمی سلطنتی معماری فرانسه بود (Nanton, 2007: 2) که در طرح‌های وی استفاده از عناصر معماری کلاسیک مثل قوس رومی، استفاده زیاد از ستون‌ها در نما، سقف‌های شیبدار، استفاده از سنتوری، کشیدگی نمای ساختمان قابل مشاهده است به نظر می‌رسد که با توجه به شباهت‌های زیادی طرح عمارت مفخم به طرح‌های لودکس و تحصیل میرزا مهدی خانسقانی در فرانسه در طراحی این ساختمان تحت تاثیر این معمار بوده باشد (شکل شماره ۱۳)



شکل ۱۳: تصاویر الف و ب و ج برخی از ساختمان‌های طراحی شده توسط لودکس، یکی از معماران برجسته قرن ۱۸ فرانسه در کنار تصویر ساختمان عمارت مفخم طراحی شده توسط میرزا مهدی خانسقانی از اولین فارغ التحصیلان معماری دوران قاجار در فرانسه که استفاده از قوس‌های فراوان در نما وجود عناصری مانند سنتوری، کشیدگی ساختمان از استفاده از سقف شیبدار و استفاده فراوان از ستون در نمای بنا نشان از تاثیر گذاری معماری فرانسوی بر معماری این بنا دارد (Kaufmann, 1953).

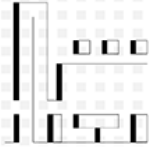


در بنای حسینیه جاجرمی‌ها که تقریباً هم‌عصر با بنای عمارت مفخم ساخته شده است؛ آثاری از تأثیرات معماری اروپایی قابل رؤیت نیست و ویژگی‌های معماری بومی ایرانی در آن بسیار برجسته هستند که این ویژگی‌ها هم در طرح کلی که به صورت کاملاً درون‌گرا نمود یافته‌اند و هیچ بازشویی (به استثناء ورودی اصلی) به خارج از فضای خانه باز نمی‌شود؛ همچنین در جزئیات معمارانه چون وجود هشتی و چندین ورودی در آن جهت رعایت حریم‌ها و سایر عناصر معماری بومی ایرانی - اسلامی مانند حیاط مرکزی و حوض که نشان از توجه به طبیعت و آب به عنوان بخشی از شاخصه‌های معماری ایرانی اسلامی است، دیده می‌شود. از دیگر ویژگی‌های مهم توجه به اصالت معماری ایرانی-اسلامی این بنا بهره‌گیری از تزئینات متنوع آجرکاری است که برخلاف بنای عمارت مفخم که تزئینات آن به صورت افراط و در نمای خارجی بنا استفاده شده است؛ در این بنا تزئینات به صورت ساده در بخش‌های داخلی فضاها و جداره‌های داخلی بنا به خدمت گرفته شدند. چنین شیوه به خدمت‌گیری آمود آجرکاری در یک بنا به احتمال زیاد ناشی از تأثیر معماری ایرانی-اسلامی بوده است. بنابراین تأثیرپذیری از الگوهای معماری سنتی و اروپایی در دو بنای عمارت جاجرمی‌ها و عمارت مفخم در پلان و تزئینات قابل تأمل و توجه است. این الگوپذیری می‌تواند انعکاسی از ویژگی‌ها و تمایل کارفرمایان دو بنای مذکور در شکل‌گیری و تداوم بکارگیری دو جریان متفاوت معمارانه باشد. زمینه‌های اجتماعی مترتب بر بنیان هر یک از آثار مورد بررسی پژوهش در نمونه‌های معمارانه هویدا گردید. به گونه‌ای که عمارت مفخم که به دستور یارمحمدخان شادلو معروف به سردار مفخم ساخته شده است (صنعی‌پور و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۱)، و ویژگی‌های شخصیتی وی را متون تاریخی از جمله سفرنامه‌ها پیگیری نمود؛ باعث گردید که در دید و بازدیدهای سفرای دولت‌های وقت اروپایی به منطقه بجنورد طی روزگار حاکمیت قاجارها بر ایران موجب ترغیب وی به ساخت عمارت مفخم براساس الگوهای اروپایی گردد. علاوه بر این وی دستور احداث خیابانی به شکل مدرن و اروپایی در بجنورد صادر نمود که به عمارت و باغ وی منتهی می‌گردید. این موضوع نیز در سفرنامه ناصرالدین شاه قاجار (ناصر الدن شاه، ۱۳۶۱)، سفرنامه مک‌گریگو (مک گرگر، ۱۳۶۸)، و سفرنامه کنل بیت (بیت، ۱۳۶۴) قابل‌بازبایی است. ظاهراً ریشه‌ی این تمایل به مدرن‌سازی ناشی از مرادوات وی با نمایندگان کشورهای اروپایی بود که در نهایت به مسافرت شخص وی به کشورهای اروپایی در سال ۱۳۱۹ قمری یا ۱۹۰۲ میلادی منجر گردید (روشنی زعفرانلو، ۱۳۷۴: ۱۵۴). تمایل وی به مدرنیته و مسافرت وی به کشورهای اروپایی سبب گردید که وی برای ساخت بنای عمارت خویش یکی از معماران ایرانی به نام "میرزا مهدی خانشقاقی" معروف به "ممتحن الدوله" از نخستین معماران ایرانی که بعد از دارالفنون از دانشکده معماری پاریس فارغ‌التحصیل د



شکل شماره ۱۴ شاخصه‌های معماری اروپایی، سنتی در بنای عمارت مفخم منبع (نگارندگان)

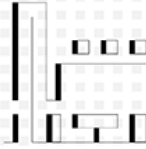
از طرف دیگر کارفرمای بنای حسینیه جاجرمی‌ها میرزا علی‌اکبر جاجرمی از تجار معروف خراسان در دوره قاجار بود که مسافرت‌های زیادی به مناطق مختلف ایران داشته است. ایشان در اواخر دوره قاجار ملکی را در بجنورد خریداری نمود و نسبت به ساکن نمودن کارگزاران خود در این ملک همت گماشت. بعدها این ناحیه به کوچه جاجرمی‌ها معروف گردید. محلی که امروزه بنای حسینیه جاجرمی‌ها در آن قرار دارد؛ همان ملکی است که میرزا علی‌اکبر خریداری نموده بود. بنای حسینیه ابتدا جهت بهره‌برداری مسکونی ساخته شده بود لیکن بعدها تبدیل به حسینیه گردید (جاجرمی و دیگران، ۱۳۹۴: ۵). مؤلفه‌های به کارگرفته شده در بنای مورد نظر، تطابق چندانی با معماری منطقه سردسیری بجنورد ندارد؛ بلکه بنظر می‌رسد تأثیر مکان زادگاه بانی (شهر نسبتاً کویری جاجرم در شمال خراسان) یا بهره‌گیری از معماران یزدی در ایجاد چنین مؤلفه‌های گرمسیری در بنای مذکور مؤثر افتاده باشد. بنابراین دو بانی با طرز نگاه متفاوت ولی دوره‌ی زمانی یکسان، دستور ساخت بناهایی را در منطقه‌ی جغرافیایی واحدی داده‌اند که دو جریان معمارانه در پشت این بنیانگذاری‌ها پنهان بوده است. جدول شماره (۱) ویژگی‌های هر یکی از دو بنای مورد پژوهش را به صورت جداگانه نشان داده است تا



درک مطلب سهل‌تر صورت پذیرد. به این ترتیب بسامد بهره‌گیری از عناصر اروپایی در معماری بنای عمارت مفخم به حداکثر رسیده حال آنکه میزان بهره‌گیری از عناصر معماری ایرانی-اسلامی با برخی شاخصه‌های بومی در حسینیه جاجرمی‌ها قابل توجه است.

جدول (۱) مقایسه عناصر بومی و اروپایی در عمارت مفخم و حسینیه جاجرمی‌ها (مأخذ: نگارندگان).

موضوع	عمارت جاجرمی‌ها	عنصر ایرانی	عنصر فرنگی	عمارت مفخم	عنصر ایرانی	عنصر فرنگی
دسترسی	دسترسی از طریق هشتی و ایجاد فضای انتظار پیش از ورود به داخل	*	*	ایجاد یک ورودی اصلی و دو ورودی فرعی بدون ایجاد فضای پیش ورودی		
نمای خارجی	نمای خارجی به صورت درونگرا و فاقد بازشو به سمت کوچه	*	*	ایجاد بازشوهایی بزرگ در نمای خارجی و ایجاد دید بدون محدودیت به طرف خارج ساختمان		
فرم کلی	به صورت مربع شکل با حیاط مرکزی	*	*	به صورت یک حجم مستطیلی کشیده		
درونگرایی	ایجاد سلسله مراتب جهت دسترسی به فضاها و ایجاد هشتی، عدم ایجاد بازشو در نمای خارجی ساختمان	*	*	فاقد درون‌گرایی باتوجه به ایجاد بازشوهایی بزرگ در نما و عدم رعایت سلسله مراتب در دسترسی به فضاها		
باغچه و آب	ساماندهی فضاها اطراف با مرکزیت باغچه و حوض	*	*	قرارگیری ساختمان در داخل داخل باغ و عدم اشاره به آب در ساختمان		
تزئینات نما	استفاده از طرح‌های متنوع آجرکاری و گچکاری به صورت مقرنس در وردی راهله	*	*	استفاده فراوان از کاشیکاری و ستون‌ها در نمای ساختمان		
قوس‌ها	استفاده از قوس‌های ایرانی در ورودی اصلی و همچنین ورودی‌های پلکان طبقه اول	*	*	استفاده از قوس‌های رومی و ایرانی در نمای خارجی ساختمان و عدم وجود تزئینات قابل توجه در نمای داخلی		
ورودی	استفاده از قوس ایرانی جهت معرفی ورودی ارائه طرح آجرکاری	*	*	تاکید بر ورودی اصلی با ایجاد ستوری و ایجاد دهانه بزرگ در وردی با استفاده از قوس		
کاربرد ستون‌ها	کاربرد ستون در بخش ایوان‌های داخلی بدون تزئینات به عنوان عنصر بابر	*	*	کاربرد تزئینی ستون‌ها و افراط در استفاده از ستون‌ها در نمای ساختمان		
نوع سقف	سقف تخت	*	*	استفاده از سقف شیبدار غیر مرسوم در معماری بومی منطقه با توجه به شرایط اقلیمی		
استفاده از هندسه ایرانی	استفاده از طرح هشت ضلعی در هشتی، سازمان دهی کلی حیاط به شکل هشت ضلعی و استفاده از قوس‌های ایرانی	*	*	استفاده از قوس‌های ایرانی در نما		



## نتیجه گیری

در بررسی صورت گرفته در خصوص دو بنای عمارت مفخم و عمارت جاجرمی ها نشانه های وجود معماری سنتی در بنای جاجرمی ها با توجه به فرم بنا و وجود عناصری مانند هشتی، درونگرایی، سلسله مراتب و سازمان دهی فضایی و تزئینات آجری و گچ کاری به شدت هویدا است برخلاف آن در بنای عمارت مفخم علی الرقم وجود عناصری از معماری ایرانی مانند استفاده از کاشی های ایرانی و قوس های ایرانی در نما نشانه های معماری اروپایی بیشتر نمایان است در کنار این تاثیرات وجود علائمی مانند شیر خورشید می تواند نشان دهنده ارتباط به حکومت باشد مقایسه این دو بنا می تواند نشان دهنده وجود دو جریان فکری در همه شئون زندگی عصر قاجار از جمله میحث معماری به شمار روند. جریان پرقدرت و متنفذ تجددخواهی که ارتباط با اروپای مدرن را خواستار بود و تلاش می نمود در همه زمینه ها صرفاً مشابه سازی صورت گیرد؛ و جریان دوم تحت نفوذ سنت و پایبندی به اصول کلی حاکم بر فضای فرهنگ مذهبی ایران رشد و نمو یافت و همچنان میزان قابل توجهی از جمعیت غالباً مذهبی روزگار قاجار را به عنوان مخاطب خود در نظر داشت. نتیجه تصادم این دو جریان فکری در شهر بجنورد عصر قاجاریه منجر به ایجاد دو کالبد معمارانه گردید که هر یک از این دو بنا راهی نسبتاً متفاوت از پی تا بام را در زمینه ساختار و آمود در پیش گرفتند. عمارت مفخم بنایی شبه اروپایی با علائق حاکمی سازگار بود که با حکام و سفرای اروپایی در ارتباط بود و همچنین به فرنگ مسافرت نمود و از طرفی توسط معمار تحصیل کرده فرنگ طراحی و ساخته شد در حالیکه حسینیه جاجرمی ها محصول علقه و تعصب بانی به فرهنگ معمارانه ی ایرانی-اسلامی با تأکید محوری بر زادگاه بانی (شهر جاجرم) و توسط یک معمار یزدی با نگاه به معماری مناطق مرکزی فلات ایران احداث گردید.

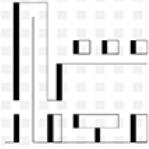
### پی نوشت :

Yaet

MacGregor<sup>2</sup>

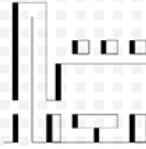
### منابع و ماخذ:

- امین پور، احمد. مدنی، رامین. حیاتی، حامد. زارع، علیرضا. (۱۳۹۷). تاثیر آموزه های اسلامی بر کالبد معماری خانه های ایرانی نمونه موردی : خانه سنتی در اقلیم گرم و خشک ایران. فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای، سال ۸، شماره پیاپی ۲۹، صفحه ۱۹۰-۱۷۶
- آفرین، فریده. (۱۳۹۷). مطالعه رابطه بینامتنی در سنت ها و نقش مایه های مشترک هنری تمدن ایلام و هخامنشی. دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر، سال هشتم، شماره پانزدهم، بهار و تابستان
- احمدی، زهرا. (۱۳۹۱). بازخوانی نقش گمشده حیاط مرکزی در دستیابی به معماری پایدار. نشریه شهر و معماری بومی. شماره ۲.
- بنکدار، سید مسعود. کمالوند، مهناز. (۱۳۹۸). بررسی نقش و جایگاه نشان ها و مدال های عصر قاجار در روابط خارجی و داخلی این دوره. مطالعات تاریخ اسلام. سال یازدهم. شماره ۴۱. صفحه ۷۷-۱۰۸
- باوندیان، علیرضا (۱۳۹۷). نماد شناسی حوض در حوزه اخلاق معماری ایرانی اسلامی. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی. دوره ۲۳. شماره ۲. صفحه ۶۷-۷۴
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۶۹). *تشیوه های معماری ایرانی*، غلامحسین معاریان، موسسه نشر اسلامی، تهران
- پنجه باشی، الهی. دولاب، فاطمه. ۱۳۹۷. مطالعه ویژگی و ساختار نقوش سردر بناهای کاشی کاری شده در شیراز در دوره قاجار. فصلنامه عملی - پژوهشی نگره - شماره ۴۸، صفحه ۱۰۵-۱۲۵



- روشنی زعفرانلو ، قدرت ا... (۱۳۷۴). سفرنامه های سهام الدوله بجنوردی نوشته یارمحمد خان سهام الدوله ، خاور بی بی شادلو . انتشارات علمی و فرهنگی ، تهران
- زم‌رشیدی ، حسین . صادقی حبیب آباد ، علی. (۱۳۹۷) . آجر و هنر آجرکاری از دوران باستان تا امروز . شهر ایرانی / اسلامی . سال نهم . شماره سی و سوم . صفحه ۵-۱۷
- زم‌رشیدی ، حسین . (۱۳۸۷). طاق و قوس در معماری ایران . تندیس نقره ای . تهران ۱۳۸۷
- حمزه نژاد، مهدی. سعادت جو ، پریا. انصاری، مجتبی. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی باغ سازی ایران در دوران ساسانی و اسلامی براساس توصیف های بهشتی دوفصلنامه معماری ایرانی شماره ۵ بهار و تابستان ۱۳۹۳ صفحه ۵۷-۷۹
- جاجرمی ، امیر علی . به نیا ، بهنام . مظفری ، تکتم . (۱۳۹۴) . نمود معماری سنتی ایرانی در منطقه ( بررسی نمونه وردی خانه تاریخی جاجرمی در شهر بجنورد ) . کنفرانس بین المللی مهندسی شهرسازی ، معماری . سازمان شهر . تبریز سال ۲۰۱۵
- ستوده، منوچهر (۱۳۶۲) ( حدود العالم من المشرق الی المغرب . کتابخانه طهوری ، تهران .
- سجادی ، فریبرز. رستمی ، محسن . رستمی ، ثریا. (۱۳۹۳) . ریشه های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه ( ۱۹۲۵-۱۷۸۵ میلادی ) . نقش جهان . سال چهارم . شماره دو . صفحه ۸۵-۹۴
- شایان ، حمیدرضا . معمار دزفولی ، سجاد. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی رویکردهای معماری معاصر ایران ( بازشناسی نظریه در آثار سه نسل از معماران ) . نقش جهان . سال چهارم . شماره ۲ صفحه ۱۶-۷
- شاطری ، میترا . (۱۳۹۵) . تاملی بر کارکردشناسی درفش های دوره صفوی . پژوهش های باستان شناسی ایران . شماره ۱۱ ، دوره ششم ، پاییز و زمستان . صفحه ۱۶۳-۱۷۴
- صنیعی پور ، حمید . فرهاد ، شراره . میرزایی ، محمد. (۱۳۹۶) . واکاوی معماری سنتی دوره قاجار در عمارت دارالحکومه مخم بجنورد . نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی . دوره ۲۲ . شماره ۲ صفحه ۷۵-۸۶
- صنیع الدوله ، محمد حسن خان. (۱۳۰۱). مطلع الشمس
- قبادیان ، وحید ( ۱۳۸۸ ) نقاط عطف در گرایش به سمت معماری غرب در ساختمان های تهران . نشریه هنرهای زیبا معماری و شهرسازی . شماره ۴۰
- قاسمی سیچانی، مریم ، معاریان ، وحید . (۱۳۸۹) . گونه شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان . نشریه هویت شهر ، سال پنجم ، شماره ۷ ، صفحه ۹۴-۸۷
- کمالی ، محمد رضا. (۱۳۸۹) . بررسی معماری دوره قاجار . دوفصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی . سال پنجم . شماره ۴- شماره پیاپی ۵ صفحه ۴۷-۵۴
- مهدوی نژاد ، محمد جواد . منصوری مجومرد. (۱۳۹۴). ورود جریان های نوگرا به معماری معاصر ایران . شهر ایرانی / اسلامی . شماره بیست و یکم ۲۴-۱۹
- نورانی، مرضیه. (۱۳۸۷) . محرمیت در باغ های ایرانی نشریه اینترنتی معماری منظر- ( ۳۷ )
- مقدسی ، محمدبن احمد . منزوی ، علینقلی مترجم . (۱۳۶۱) . احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم . شرکت مولفان و مترجمان ایران . تهران .
- ملکم ، سرجان. حیرت ، میرزا اسماعیل مترجم . (۱۳۸۰). تاریخ کامل ایران . انتشارات افسون . تهران .
- ممتحن الدوله ، مهدی بن رضاقلی . (۱۳۵۳) . خاطرات ممتحن الدوله ، زندگی نامه میرزا مهدی خان ممتحن الدوله خانشقانی . انتشارات امیر کبیر . تهران .

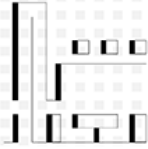




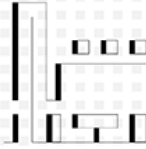
- مک گرکر، سی ، ام . توکلی طبسی ، اسدا... مترجم .(۱۳۶۸). شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان ( جلد دوم) . معاونت فرهنگی استان قدس رضوی . مشهد
- قاجار، ناصرالدین شاه. ( ۱۳۶۱ ). سفرنامه خراسان بخط کلهر . انتشارات بابک . تهران .
- بیت، سرچالز روشنی زعفرانلو ، قدرت ... مترجم .( ۱۳۶۴ ) . سفرنامه کلنل بیت خراسان و سیستان . انتشارات یزدان . تهران .
- طاهری، صدر الدین .( ۱۳۹۱ ) . کهن الگوی شیر در ایران ، میانرودان و مصر باستان . نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی . شماره ۴۹ . صفحه ۸۳-۹۳
- وثوق زاده ، وحیده . حسنی پناه ، محبوبه . عالیخانی ، بابک .(۱۳۹۵). حکمت عدد هشت در هنر و معماری اسلامی . جاویدان خرد ، شماره ۳۰ ، پاییز و زمستان ۱۳۹۵ . صفحه ۱۷۵-۱۹۲
- نظر بلند، نازلیا.(۱۳۹۶). نوگرایی در تزئینات خانه های قاجار شهر شیراز . مجله گزارش . شماره ۹۵ صفحه ۵۷-۶۱

#### منابع انگلیسی

- Azad, Mir Mohammad .Barua , Abhik .Shrmin Sultana.( 2014). A Review Analysis of Ancient Greek Architecture. *Civil and Environmental Research*. Vol.6, No.11,
- A.Etlin,Richard.(2015).The Pantheon in The Modern Age.The Pantheon From Antiquity to The Present. *Cambridge University Press* is part of the Univesiry of Cambridge.
- Barry, Fabio.( 2014). The pediment of the Pantheon. Problems and possibilities. *Scritti in onore di Lvc os Cozzaza* Pp90-105
- **F. Janson, H. W.;** Janson.(1995). **History of Art, 5th Ed. Harry N Abrams Inc, Boston, Massachusetts, U.S.A.**
- **Kufman,Emil.( 1952).Three Revolutionary Architects, Bouleee Ledoux, and Lequeu.Philadelphia. U.S.A.**
- **Jokilehto, Jukka.( 1986).A History of Architectural Conservation. The Contribution of English, French, German and Italian Thought Towards an Internationa Approach to the Conservation of Cultural Property. D.Phil Thesis . The University of York, England**
- Therese Nanton, Natalie.(2007). **Architecture of the periphery** A thesis submitted to the Department of Art in conformity with the requirements for the degree of Master of Arts.Queens University Kingston, Ontario, Canada
- Walker ,Julia,(2018). **“The Influence of Greek and Roman Architecture.”** Auxiliary thematic essay for online companion website for Richard Ingersoll, *World Architecture: A Cross-Cultural History*. New York: Oxford University Press,



- Pourkhataee Monsef, Laleh. ( 2017) . The Rotunda University of Virginia’s library by Thomas Jefferson, 1826 Charlottesville, Virginia, USA, 080032 SE Seminar *Bibliotheksbauten von der Antike bis zur Gegenwart (m./n./nst./zeu.K.)*. LV-Leiter: o. Univ.-Prof. Dr. Michael Viktor Schwarz
- Zakai, Avihu. Stein Stephen J.(2006). The age of Enlightenment. *Cambridge University Press* pp 80-100
- <https://www.cafetarikh.com/news/26726>
- <https://www.stroud.gov.uk/media/1768/ihca-vol1-chapter-7-nov-2008.pdf>



## Investigating the interaction of modernity and native culture of Iran in Qajar era architecture

### Research: Jajermi's imarat and Mofakham imarat in Bojnord city

Mohsen Sang Bargan, Ibrahim Raygani

#### Abstract

The Qajar era marks the beginning of the modern age in Iran and Tendency for Farang and European ways has influenced different aspects of Iranian life, especially architecture during this time. Therefore, Bojnourd, which due to its geographical location, has been a destination for representatives of various European countries, has had a great impact on European culture. In this paper, we have tried to study the impact of Farangi and traditional methods on the buildings built during this period by descriptive and analytical methods and library and field studies. for this purpose, a comparison was made between the two building consisting of a time of Mofakham imarat built by the ruler of the city, and a building built by the merchants of Jajarmi imarat. That the results show that given the ruler's connections with the Durbar and foreign governments, the impact of European ways on the buildings built by the ruler is evident in both the decoration and the outline. On the contrary, in the synchronous construction of Jajarmay Hosseinie there is no sign of European ways architecture neither in the outline nor in the decoration. And the overall construction is based on Iranian-Islamic architecture in the desert areas of Iran which could have influenced the architecture of Owner's birthplace in Jajarm city. This study shows that the tendency for European ways and European architecture in Bojnourd at the end of the Qajar period was limited to the buildings built by the ruler as a result of its links with representatives of European countries and the Governmen, at least in three European travelogues and Also, in two trips of Nasser al-Din Shah in late Qajar period, Bojnourd and Bojnourd ruler mentioned.

Key word

**Key Words:** Architecture, modernity, Qajar, Bojnourd